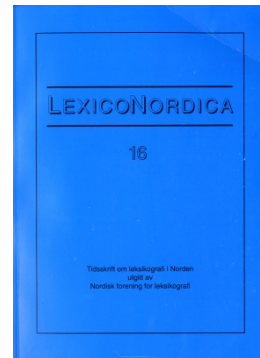

LexicoNordica

Titel: Etablering af dansk som kildesprog
Forfatter: Simon Skovgaard Boeck
Kilde: LexicoNordica 16, 2009, s. 255-270
URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/lexn/issue/archive>

© LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre LexicoNordica (1-16) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Simon Skovgaard Boeck

Etablering af dansk som kildesprog

This article examines two aspects of practical lexicography, namely alphabetization and the forms of verbal lemmas. The field for investigation is Danish dictionaries from c. 1500 to c. 1850, and the aim is to see when and how the modern standards were established. Of special interest is the placement of the Danish letters æ, ø and å. It is shown that the dictionaries regarded these letters in different ways until the modern placement (at the end of the alphabet) was reached at the beginning of the 19th century. The forms of the Danish verbal lemmas show a high and longlived influence from the Latin preference of the 1st person indicative until the infinitive is established as standard at about the same time.

Lena Rogström har i sin afhandling om Serenius' engelsk-svenske ordbøger påpeget de udfordringer det har skabt for ordbogsforfattere at skulle finde modersmålsord der kunne passe ind i en etableret leksikografisk form som lemmaer. Resultatet af ordbogsforfatterens arbejde med formen kan være dannelsen af nyt ordstof der opfylder kravene til kildesprogsenheder (Rogström 1998:3). Men hvordan og hvornår etableres disse krav? Spørgsmålet om etableringen af en dansk leksikalsk norm hænger sammen med spørgsmålet om hvornår og hvordan ordbøgerne forsøger at give fuldt dækkende besked om modersmålet. For dansks vedkommende vil det sige fra Matthias Moths store ordbogsprojekt omkring 1700. De første ordbøger med dansk som kildesprog er imidlertid meget ældre, og når etableringen af kildesprogets form skal beskrives, må disse tidlige ordbøger inddrages. Det er denne etableringsfase der behandles her, og navnlig to ordbogstekniske forhold: alfabetiseringen og verballemmaernes form. Undersøgelsen skulle gerne bidrage til at belyse især de ældste trin af den danske ordbogshistorie, et felt der som bekendt er meget dårligt udforsket.¹

Materialet udgøres af et udvalg af danske ordbøger med dansk som kildesprog. Det drejer sig i første omgang om de ældste latin-ordbøger (fra 1500- og 1600-tallet), om de tidligste ordbøger mellem dansk og et moderne fremmedsprog (1700-tallet) og om de tidligste monolingvale modersmålsordbøger. I den følgende oversigt er disse ordbøger suppleret af centrale værker med dansk som målsprog. Oversigten gør ikke krav på fuldstændighed.

¹ Tak til Svend Eegholm-Pedersen for gode kommentarer.

<i>Dansk som kildesprog</i>	<i>Dansk som målsprog</i>
	Christiern Pedersen: <i>Vocabularium ad usum dacorum</i> . Paris 1510.
Henrik Smith: <i>Hortulus synonymorum</i> . København 1520.	
	Jon Tursen: <i>Vocabularius rerum</i> . København 1561.
	Poul Jensen Colding: <i>Etymologicum Latinum</i> . København 1622.
Poul Jensen Colding: <i>Dictionarium Herlovianum</i> . København 1626.	
	Daniel Matras: <i>Nomenclature françoise, allemande, italienne et danoise</i> . København 1643.
	Frideric Bolling: <i>Engelske Dictionarium</i> . København 1678.
Peder Syv: <i>Prøve paa en Dansk og Latinsk Ord-Bog</i> . København 1692.	
	<i>Nouvelle Méthode très curieuse et très fondamentale pour apprendre Danois, François et Allemand sans Maitre (...)</i> <i>En Ny Dansk, Fransk og Tydsk Glose-Bog</i> . København 1709.
Matthias Moths håndskrevne ordbog, sidste redaktion 1715.	
Hans von Aphelen: <i>Den Kongelige Ord-Bogs Anden Deel. Dansk og Fransk</i> . København 1759.	Hans von Aphelen: <i>Grand Dictionnaire royal danois et françois première partie</i> . København 1759.
Hans von Aphelen: <i>Kongelig Dansk Ord-Bog (...)</i> Første Tome. Dansk og Tydsk. København 1764.	Hans von Aphelen: <i>Kongelig Dansk Ord-Bog (...)</i> Anden Tome. Tydsk og Dansk. København 1764.
Ernst Wolff: <i>En Dansk og Engelsk Ord-Bog</i> . London 1779.	
Jacob Baden: <i>Dansk-Latinsk Ordbog</i> . København 1788.	
<i>Dansk Ordbog udgiven under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse</i> . København 1793–1905 (= VSO).	
Carl Gottlob Reisler: <i>Dansk-Tydsk Haand Lexikon</i> . København 1799.	
Jacob Baden: <i>Dansk ortografisk Ordbog</i> .	

<i>Dansk som kildesprog</i>	<i>Dansk som målsprog</i>
København 1799.	
Jens Leth: <i>Dansk Glossarium</i> . København 1800.	
Hans Chr. Amberg: <i>Fuldstændig Dansk og Tydsk Ordbog</i> . København 1810.	
Christian Molbech: <i>Dansk Haand-Ordbog</i> . København 1813.	
Christian Molbech: <i>Dansk Ordbog</i> . København 1833.	
Svend Grundtvig: <i>Dansk retskrivningsordbog</i> . København 1870.	

En særlig position indtager Henrik Smiths ordbog fra 1520, *Hortulus synonymorum*, fordi denne er den første ordbog med dansk som kilde-sprog vi i dag har kendskab til. Denne tynde bog består af tre alfabetiske dele: 1) en samling af latinske synonymer ordnede efter danske opslagsord, 2) en latinsk ordsamling og 3) et dansk register til første del ordnet efter samme opslagsord. Her er det naturligvis navnlig afdeling 1 (og 3) der påkalder sig vores opmærksomhed.

Smith kalder senere denne ordbog for sin første urtegård, en titel han ellers benytter om sine hovedværker, lægebøgerne. I forhold til disse er Smiths ungdomsarbejde mindre selvstændigt. Han omtaler selv sit forlæg i indledningen til ordbogens anden del: *Authore Cingulario* (s. 93); og Hieronymus Cingularius' ordbog, *Tersissima latini eloquii Synonymorum collectanea*, ligger til grund for hele bogen. Cingularius' ordbog udkom første gang i Wittenberg 1513, men blev hurtigt en succes, og frem til 1524 udkom mere end 20 forskellige udgaver fra en håndfuld tyske byer (jf. Müller 2001:169). Af særlig interesse for os er at der hos Melchior Lotter i Leipzig i tiden 1515–18 udkom tre udgaver (jf. Claes nr. 239, 254, 267). Hos Lotter var Smith nemlig virksom som korrektør i forbindelse med optryk af Christiern Pedersens skrifter – bl.a. af hans ordbog. Smiths egen ordbog udkom i København 1520, men fra Leipzig har han nok medtaget en af Lotters Cingularius-udgaver.

Det er interessant i sig selv at kunne påvise kilder og forlæg til ældre ordbøger; det siger noget om kulturelle strømninger og påvirkninger.² Men fra et snævert sproghistorisk eller leksikografisk synspunkt er det

² Det er fx interessant at Smiths danske udgave er den tidligste, overleverede ikke-tyske version af Cingularius' ordbog. I 1524 udkom i Antwerpen en nederlandsk-latinsk og 1529 en fransk-nederlandsk-latinsk udgave (jf. Müller 2001:172).

interessantere at se hvad den danske kompilator har gjort med sin kilde eller sit forlæg; det siger nemlig dels noget om det danske ordforråd, dels noget om leksikografisk praksis.

Efter overleveringen at dømme gik der over hundrede år før den næste alfabetiske ordbog med dansk som kildesprog, Poul Jensen Coldings glossarformede *Dictionarium Herlovianum* (1626), så dagens lys. Denne ordbog bygger på Coldings fire år ældre storværk, latinordbogen *Etymologicum Latinum*, hvis mange danske modsvarigheder udgør grundlaget for den dansk-latinske ordbogs lemmaliste.

Når Tursens ordbog optræder i kolonnen for ordbøger med dansk som målsprog, tager det ikke helt højde for denne ordbogs særlige struktur. Tursens ordbog er nemlig en tematisk opstillet latin-dansk ordbog, og den meget simple artikelstruktur (langt hovedparten af artiklerne består kun af en latinsk og en dansk modsvarighed) muliggør at bogen anvendes med både latin og dansk som kildesprog (jf. Hannesdóttir 1998:56). Der kan imidlertid ikke være tvivl om at ordbogen har tjent latinundervisningen, og det bliver navnlig klart i verbalkapitlerne der har vores særlige interesse her. Disse er nemlig ordnet efter de latinske konjugationer. Ligesom resten af bogen indeholder de hyppigt i de danske artikelfelter et *idem* der ikke giver mening som kildesprogsenhed. Vi kender i dag andre tematiske ordbøger fra 1500-tallet der altså er interessante ved at vise at alfabetiseringen ikke har været et dominerende princip. Når kun Tursens ordbog er medtaget i oversigten her, er det fordi den er den ældste, og fordi den som den eneste indeholder verbalkapitler som det er interessant at inddrage i behandlingen af verballemmaernes normalform.

Også i 1600-tallet spillede den tematiske leksikografi en rolle. Nu også uden for skolernes latinundervisning. Matras' ordbog (1643) er en tematisk opstillet ordbog over fire moderne sprog, og det er rimeligt at antage at den har været anvendt med hvert af disse som kildesprog. Imidlertid er der ingen tilløb til alfabetisk strukturering i den. Gløsebogen fra 1709 minder i sit anlæg om Matras', og heller ikke i den er der alfabetiske tilløb. Gløsebogen behandler kun tre sprog, men har en særlig kolonne med den franske modsvarigheds udtale.

Både Syvs prøve og Moths værk er i anlægget tosprogsordbøger. Alle Moths artikler indeholder latinske ækvivalenter, og i ordbogskomplekset indgår en latin-dansk ordbog (jf. Eegholm-Pedersen 1997:486f.). Først med *Videnskabernes Selskabs Ordbog* får vi monolingvale betydningsordbøger over dansk. Det er en tradition der hurtigt får efterfølgere: i Jens Leths *Dansk Glossarium* (1800), i Molbechs bekendte store ordbog (1833) osv. Samtidig fremkom en række retskrivningsord-

bøger, tidligst Baden (1799) og ellers bl.a. Molbech (1813) og Grundtvig (1870).

Alfabetisering

Der er to aspekter af alfabetiseringen der er interessante for en historisk beskrivelse: graden af alfabetisering og rækkefølgen. Det første er det bedst beskrevne og også det punkt hvor der er størst udsving. Den klassiske fremstilling er – for antikken og middelalderens vedkommende – Lloyd W. Dalys bog *Contributions to a History of Alphabetization in Antiquity and the Middle Ages* (1967), mens Karin Miethaner-Vent ikke helt overbevisende har argumenteret for eksistensen af ikke-mekaniske alfabetiseringssystemer i middelalderen (de såkaldte stavelsesalfabeter).³ Ifølge Daly eksisterede der fuldt alfabetiserede lister allerede i antikken, og så vidt overleveringen viser, var systemet mere udbredt blandt grækerne end romerne. Fra middelalderen fremhæves flere steder Papias' indflydelsesrige latinske ordbog fra omkring 1053 som den første leksikografiske udnyttelse af alfabetiseringsprincippet. Et tegn på at fænomenet har været opfattet som nyt, er at Papias i ordbogens fortale redegør for principperne indtil tredje bogstav.

For de tidligste alfabetiske lister fra Danmark kan man ikke regne med nogen udstrakt grad af alfabetisering. Det gælder hverken de få dansksprogede eller de latinske. Til de sidste hører fx udgaverne af Peder Låles ordsprog (1508 og 1515) og Christiern Pedersens *Vocabularium ad usum dacorum* (1510). I ordsprogsudgaverne er alfabetiseringen tydeligvis et efterstræbt ordningsprincip, men i praksis er kun førstebogstavalfabetiseringen konsekvent gennemført. Noget bedre er Christiern Pedersens ordbog, hvis opdeling i afsnit af typen *A ante b* sikrer en gennemført andetbogstavalfabetisering. Ofte endda fuld alfabetisering. Også på dette punkt følger Christiern Pedersen sit forlæg, Ambrosius Calepinus' ordbog (i en udgave trykt i Paris 1509).

Vender vi os til de danske lister, er det tidligste eksempel på alfabetisering Henrik Smiths dansk-latinske synonymordbog fra 1520. Som

³ Ifølge Miethaner-Vent er middelalderens alfabetisering ikke som for os en teknisk foranstaltning, men ”in einen von der Offenbarung durchdrungenen Kosmos des Wissens eingebunden” (Miethaner-Vent 1986:86). Hun mener at middelalderens lærde der har været skolet til at finde allusioner og symmetrier alle steder, har kunnet påskønne et særligt stavelsessystem hvor alfabetiseringen efter konsonant ikke tager hensyn til det følgende bogstav men til stavelsens vokal. På dansk grund er der ingen eksempler på dette særlige system.

nævnt bygger denne på Cingularius' tysk-latinske synonymordbog, hvis alfabetiseringsgrad er ringe; stedvis er end ikke førstebogstavalfabetisering anvendt (jf. Müller 2001:169). Så slem er Smiths alfabetisering ikke, men med andetbogstavalfabetisering kan man ikke altid regne: *Beeskhed – Belthemagere – Beelthe – Bædre – Bysuend – Beswimelsæ* (32). Disse artikler optræder indskudt i en lang række af artikler med *be*-præfiks. Rækken *ath maa eller kunde – at møghe ager – andre – andherled som ieg hobede eller acthede – Anthonij fiur – at neffne nogen vid sit naffn* (22) viser (hvis den ikke blot er udtryk for svigtende alfabetisering) at infinitivpartiklen er blevet alfabetiseret som *a* hvad der i så fald vil svare til udtalen; Aage Hansen (1971:210) har registreret svind af /t/ i dette ord omkring 1300. Denne alfabetisering af verberne er ikke gennemført; en række verbalformer er således sat under en indledende partikel: *fore at sette* (41), *op ath holde eller forhale* (65), *paa at robe* (67), *vnder at twinghe eller at fortrycke* (92) under f, o, p hhv. u.

Coldings dansk-latinske ordbog (1626) er alfabetiseret i højere grad end Smiths, men det lader sig ikke gøre at beskrive hans alfabetiseringsprincipper præcist. Lemmarækken *Aaben Mund – Aabenmundet – Aaben oc frj for alle* (A 1r) antyder ganske vist at Colding anvender tegn-for-tegn-princippet, men i *Aass til Huuss – Aass paa bierge – Aass oc Dret aff et – Aasæd – Aasagn* er alfabetiseringen ikke videreført ud over første ord. Artikelfølgen *Aarør – Aasand – Aa som løber frem oc tilbage – Aasvelg – Aavand – Aaben* viser derimod at Colding har forsøgt at samle beslægtede ord, svarende til den teknik der i moderne leksikografi kommer til udtryk i redestrukturer; Colding anvender blot ikke indrykning af underordnede artikler.

I Syvs prøve er alfabetiseringen mindre strikt gennemført: *Ade – Adi – Addressere – Adel – At Adle – En Ader. Are – Adgang – Admiral – Administrere* (5f.). De tidligste faser i Moths ordbogskompleks har en høj alfabetiseringsgrad, men denne ordning afløses i en senere version af et etymologisk princip hvorefter afledninger og sammensætninger opføres i forbindelse med et rodord. Her anvender opstillingen indrykning af de underordnede artikler, og Moth opererer med to niveauer af underordning. Ikke sjældent har Moth sin tids mere vidtrækkende opfattelse af ordslægtskab end den moderne etymologiske forskning, jf. Eegholm-Pedersen (1997:498f.).

I VSO anvendes listeformede reder:

Sigte

Sigtebeen

Sigtebrød

..

Sigteverk

Sigtekorn

Sigtelinie

Men hovedlemmaernes rækkefølge er strikt alfabetisk.

I hvert fald fra slutningen af 1700-tallet må man regne med at den strikt alfabetiske ordning er idealet (og i vid udstrækning også praksis). Men denne mekaniske side af alfabetiseringen er ikke nær så interessant som spørgsmålet om bogstavernes rækkefølge. Hertil knytter sig nemlig diskussioner og overvejelser der kan give et glimt ind i leksikografernes arbejdsværelser.

Alfabetet har haft en nogenlunde stabil rækkefølge gennem tiden. Romerne placerede g på det ikke brugte z's plads, og da dette bogstav blev genoptaget i det første århundrede f.Kr., blev det sat sidst i rækken. I middelalderen knyttedes siden j og w til i og v fordi de blev opfattet som varianter af disse (Daly 1967:11f.). Men ved mødet med de moderne nationalsprogs lydsystemer stod det latinske alfabet over for nye udfordringer. På det nordiske område har de særlige vokaltegn medført visse ændringer af rækkefølgen, og som vi skal se, har både slutplacering og opfattelsen af de nordiske bogstaver som varianter spillet en rolle i forskellige tiders forsøg på at få de nordiske lydsystemer til at passe med den latinske model.⁴

Det er velkendt at norsk og dansk i dag har rækkefølgen æ-ø-å sidst i alfabetet, mens den tilsvarende række på svensk lyder å-ä-ö. Kendt er måske også de diskussioner der ledte frem til placeringen af det danske å. De er – sammen med bogstavets historie i dansk – glimrende beskrevet af Peter Skautrup (1976). Heri redegør han for de tidligste forekomster af å i danske middelaldertekster og for de forskellige placeringer af det nye bogstav. Da bogstavet vandt indpas blandt særligt sprogbevidste forfattere, var der konkurrerende praksisser. En lang række sprogbrugere satte bogstavet som på svensk, andre satte det sidst, og sprogmanden Høysgaard placerede det mellem æ og ø. Efter retskrivningsreformen i 1948 fremkom endnu en placeringsmulighed: forrest, altså svarende til aa. Navnlig Lis Jacobsen argumenterede for denne

⁴ Den første grammatiske afhandling (ca. 1150–1180) handler i høj grad netop om etableringen af et alfabet der svarer til det islandske lydsystem (jf. Holtsmark 1960: 415).

placering som bevirkede at den første udgave af *Nudansk Ordbog* (1953) går fra å til ø. Allerede i 1870 havde Svend Grundtvig anvendt bolle-å'et i *Dansk retskrivningsordbog*, der var baseret på anbefalinger fra det nordiske retskrivningsmøde i 1869. Her placerede Grundtvig bogstavet fjerdesidst efterfulgt af æ, ö og ø. Men i hans *Dansk Haandordbog* (1872) anvendes den af Kultusministeriet sanktionerede retskrivning der satte en foreløbig stopper for å, og samtidig blev ö slået sammen med ø.

Mindre kendt end å'ets historie er nok de skiftende placeringer af æ og ø. Det viser sig at der ved siden af den sejrende placering sidst i alfabetet er ordbøger der opfatter bogstaverne som ligaturer: a+e hhv. o+e. Denne grafiske tilgang kommer til udtryk i gengivelsen af bogstaverne og i alfabetiseringen. Forholdet er parallelt til opløsningen af å som aa. Interessant i denne sammenhæng er at bogstavnavnet æ i ældre tid udtaltes a-e. Denne form som Høysgaard vender sig imod, er registreret så sent som i 1800-tallet, men afløses af det moderne æ-udtale (jf. Brøndum-Nielsen 1951:48).

I Smiths ordbog fra 1520 gør den dårlige alfabetisering det svært at bestemme hvordan Smith har opfattet æ'et. Lemmalistens sidste afsnit hedder *De littera U* (84), så som selvstændigt bogstav er det ikke opfattet.⁵ A-afsnittet består hovedsageligt af verber (jf. ovf.), og der er ingen æ-ord dér. Rækken *Ath endhe – Ath æde – Ath elske eller kiær at haffwe* (12) viser imidlertid ligesom *ære eller prys* under E (38; *Eære eller priis* i registret s. 125) at æ er blevet alfabetiseret som e.⁶ På tilsvarende måde afslører rækkerne *ath fryse – ath fødhe – ath fordhre och fremme nogen hær fra en sted oc til en annen – ath forminscke* (13) og *orle – øgelse – øødæ – och saa* (66–67) at ø alfabetiseres som o.

I Coldings ordbog er æ placeret mellem ad og af, og ø som et særligt bogstav mellem o og p.

Syvs prøve indledes af leksikografens overvejelser over sit værk. Dér redegør han især for sine etymologiske ideer. Men der står også lidt om hans leksikografiske teknik: ”Ellers er at agte i dette Skrivt/ at hvor det kand skee/ der gaaes efter Bogstav-Ordenen/ at Udsprings-Ordene og de sammensatte følge efter Stam-Ordene/ som sættes først” (§16). I fortalen beskriver Syv også sin metode med henføring af ord til stamord, hvad der nu ikke svarer til hans praksis i ordlisten hvor ikke blot de etymologiske sprogforkortelser han indfører for at markere gamle ord-

⁵ Som det fremgår er heller ikke y et selvstændigt bogstav, men her står vi over for det mere almindelige forhold at y og i vikarierer for hinanden.

⁶ I de tidlige bogtryk sættes ofte e for æ, måske på grund af typemangel; det gælder fx i Christiern Pedersens ordbog trykt i Paris 1510.

former, er meget sjældne, men hvor også sammensatte verber med fx *af-placeres* under *af-* og ikke under *stamordet*. Ifølge Syv selv skyldes forskellen mellem den oprindelige plan og dens faktiske udførelse at Matthias Moth som Syvs foresatte har bedt ham slå ind på en mere almindelig vej.⁷ En vej Moth som nævnt selv siden forlod. I vores forbindelse er følgende oplysning der findes i selve ordbogen (under *æ*), interessant: ”Æ henføres til E. for lige lyds skyld” (7). Af Syvs håndskriftmateriale der dækker forskellige redaktioner af ordbogen, fremgår det hvordan Syv skifter praksis: ”æ og ø er i første redaktion opført under *æ* og *ø*, i de senere redaktioner under *æ* og *ø* (dette er for øvrigt i overensstemmelse med Moths placering af dem)” (Bjerrum 1958:63). Bjerrums beskrivelse af Moths praksis er nu ikke helt dækkende. Når Moth fx har placeret *ædel* under *Adel*, vidner det om et etymologisk princip.⁸

I det 17. århundredes danske grammatikker er der ingen enighed om placeringen af *æ* og *ø*. I Erik Pontoppidans *Grammatica Danica* (skrevet omkring 1646, trykt 1668) er *æ* opfattet som en sammenskrivning af *a* og *e*, mens *ø* er placeret sidst i bogstavrækken (*Danske Grammatikere* 1979, 2:31). Også hos Laurids Kok (i en håndskreven grammatik fra ca. 1660) regnes *æ* for en diftong, mens *ø* som selvstændigt bogstavtegn er placeret efter *o* (smst. 1:39f.). Og i Syvs *Om det Cimbriske Sprog* (1663) afsluttes alfabetet af *æ*, *ø* (smst. 1:126). Syvs modpart i retskrivnings-spørgsmål, Henrik Gerner, har samme placering af *ø*, men regner ikke *æ* for et selvstændigt bogstav:

æ kunde oc vel formedelst sin sær Liud kaldis een *Vocal*; Men som dend er ickun sammensat giordt aff to *Vocaler* a oc e/ hvilke icke giffve een dobbelt Liud (...) men alleene een enkel Liud/ da udeluckis dend aff Alphabetet eller Bogstaffvernis Tal/ ligesaavel som aa/ der oc haffver een sær Liud udi sammenføyningen (smst. 3:74).

Og i Syvs *Den Danske Sprog-Kunst* (1685) er *æ*'et igen forsvundet fra bogstavrækken og *ø*'et er rykket op til efter *o* (smst. 3:160). Det svarer for *æ*'ets vedkommende til hans oprindelige praksis i ordbogen.

Endnu i 1700-tallet er der ikke fundet en fast placering eller opfattelse af de to bogstaver. I von Aphelens dansk-franske og dansk-tyske ordbøger (1759 hhv. 1764) findes dette afsluttende afsnit:⁹

⁷ Syv i brev til Otto Sperling, jf. Bjerrum (1958:60).

⁸ En lignende tvedeling af *æ*'ets placering genfinder vi senere i Otto Kalkars *Ordbog til det ældre danske Sprog* (1881–1918).

⁹ Citeret efter den dansk-franske ordbog, ordlyden er ikke fuldt ud identisk med den dansk-tyskes.

Ø.

Ø, findes bag ved O.

Æ er indført i sin Orden strax efter ad.

Og i lemmalisterne er der da også selvstændige ø-afsnit, mens æ-ordene er sat fortløbende efter ad-ordene. ”i sin Orden” er afslørende for den regelrethed der forbindes med opløsningen æ=ae, svarende til udtalen. Formuleringen går igen i Wolffs dansk-engelske ordbog (1779), i et selvstændigt afsnit umiddelbart inden ordbogens afsluttende ö-afsnit.

I fortalen til sin dansk-latinske ordbog (1788) skriver Jacob Baden:

De danske Figurer Æ og Ø har jeg anvist deres Plads sidst i Alphabetet, som dem tilkommer; denne Plads have de ogsaa beholdt i de Ord, hvor disse Figurer fulgte umiddelbar efter Hovedbogstavet, s[o]m Bære, Lære, Sætte, finder man efter By, Ly, Sy, derimod i andre Ord, hvor et andet Bogstav kom imellem, har jeg maattet blive ved den sædvanlige Orden, for ikke, naar jeg rykkede dem ud af samme, at bringe mine Ordtrøpper i en Forvirring, som kunde forvolde, at en Deel af dem tog Flugten (XI).

Forfatterens indrømmelse af inkonsekvens er værd at bemærke, men mere interessant er omtalen af bogstavernes rette placering (”sidst i Alphabetet, som dem tilkommer”) i forhold til en udbredt usus, ”den sædvanlige Orden”. På baggrund af Badens omtalte inkonsekvens kan denne praksis bedre beskrives som uorden. Baden alfabetiserer fx æ = ae efter *sp-*: *Spadseerveir* – *Spæd* – (...) – *Spag*. Men æ = e efter *ski-*: *Skiel-vei* – *Skiælven* – (...) – *Skiæmmer* – *Skiemt*.

I sin *Dansk ortografisk Ordbog* (1799) anvender Baden placeringen sidst i alfabetet, men ellers var der ikke umiddelbart fuld opbakning til Badens princip i de efterfølgende ordbøger. Navnlig er det bemærkelsesværdigt at redaktionen bag *Videnskabernes Selskabs Ordbog* har valgt en anden praksis. I VSO er æ og ø placeret efter (ikke som) ae hhv. oe. VSO’s lange udgivelseshistorie har medført at denne praksis anvendes så sent som i 1905 hvor det sidste bind udkom. På dette tidspunkt var opfattelsen af æ og ø som ligaturer helt antikveret efter sprogvidenskabens insisteren på forskellen mellem lyd og skrift. Det er udtryk for konsekvens, men ikke befordrende for brugeren at VSO ikke – som så mange andre ordbøger – har henvisningsartikler sidst i bind 8 der forklarer placeringen af æ og ø.

Heller ikke i Reislers dansk-tyske ordbog (1797) følges Baden. Reisler har sat æ efter a og ø efter o, dvs. at bogstaverne ikke opfattes som selvstændige bogstaver, men heller ikke som ligaturer med e. Men Reisler har ligesom von Aphelen og Wolff været bevidst om at der var

andre alfabetiseringsregler, og sidst i lemmalisten har han to afsnit der henviser tilbage i bogen: ”Æ findes strax efter A”, ”Ø er sat strax bag efter O”.

Derimod har Jens Leth i sit *Dansk Glossarium*, der udkom syv år efter VSO's første bind (1800), fulgt Badens eksempel og sat æ og ø som alfabetets sidste bogstaver. Og denne placering genfindes herefter i Ambergs dansk-tyske ordbog fra 1810, i Chr. Molbechs retskrivningsordbog (1813), i hans glossarium til ældre danske tekster og i hans store ordbog (1833). Og hermed kan placeringen af æ og ø sidst i alfabetet betragtes som normen.

Det er påfaldende at mens 1700-tallets ordbøger i lemmalisten må have henvisninger fra æ- og ø-afsnit sidst i alfabetet, aftvinger den nye placering ikke lignende henvisninger under æe og øe eller efter a- og o-afsnittene. Det antyder at placeringen sidst i alfabetet har været følt som naturligere, hvad også Badens ord vidner om.

Verballemmaernes form

Vi har allerede ovenfor set hvordan verberne er opført i Smiths 1520-ordbog, og det er netop denne ordklasses lemmaformer der er mest interessant. Det viser sig nemlig at den latinske tradition har en stærk indflydelse, og at en række ordbøger opfører danske verber i præsens. I de dansk-latinske ordbøger må man regne med at ønsket om kongruens har spillet ind. Som det fremgår af Sørensen (2008:338) volder misforholdet mellem latinens og de moderne sprogs grundform problemer den dag i dag.

I Smiths ordbog er der kongruens mellem danske og latinske infinitivformer: ”Ath elske eller kiær at haffwe Amare Deamare diligere charum habere” (12). I Coldings *Etymologicum Latinum* er der kongruens mellem de latinske opslagsord og de danske ækvivalenter, og ved vendingen er dette forhold bibeholdt: de danske verballemmaer i *Dictionarium Herlovianum* står i præsens. Men allerede i Christiern Pedersens ordbog (1510) finder vi danske infinitiver svarende til bøjede latinske former. Her antyder den manglende kongruens at infinitiven har været en naturlig grundform for danske verber allerede på dette tidspunkt: ”amo (...) at elske”. Tursen, hvis ordbog som nævnt indeholder en række verbalkapitler, har derimod kongruens: ”AMo (...) Ieg elsker”. Det er enten udtryk for at en dansk grundform (på trods af Christiern Pedersens forbillede) endnu ikke er etableret eller for en underordning

af dansk i forhold til latin, svarende til ordbogens øvrige prioritering af dette sprog.

Imidlertid går der lang tid inden denne grundform sætter sig fast som kildesprogsnorm. Smiths særlige variant med infinitivpartikel får efterfølgere i senere parlører, og i 1779 synes Wolff at foretrække den frem for den nøgne infinitiv (jf. ndf.).¹⁰ Sætningsformede danske artikelfelter som *Hand er døff* og *Huad koster eder denne Bog at binde?* placerer Matras' ordbog (1643) blandt parlører. Hans tematiske ordbog indeholder – i modsætning til Tursens ingen selvstændige verbalkapitler, men verberne behandles underordnet de enkelte temaer. Ved siden af de sætningsformede artikelfelter møder vi også egentlige verbalartikler: *At giffue Luct.* Og en lignende fremgangsmåde – også med infinitivmærke – finder vi siden i den dansk-fransk-tyske glosebog fra 1709: *At skicke sig i Tiden – At fordrive Tiden – At anvende vel eller ilde sin Tid; At udslukke – At antænde – At rage sammen – At brænde.*

Syvs prøve er kendetegnet af manglende konsekvens også med hensyn til lemmaernes udformning. Verberne anføres hovedsageligt i præsens, men stedvis i infinitiv: *Adskiller; Af-tersker, -tinger, -tiener, -toer* mfl., men *At Adle* (efter en lang række artikler med *Adel* som forled) og *Administrere. Forvalte/ forrette.* I alle tilfælde kongruerer opslagsordene med de latinske modsvarigheders form. Heller ikke substantivernes normalform er fastlagt. De står oftest nøgne, men stedvis med artikel, fx *En Albue* og *En Alen.*

Også på dette punkt har Moths ordbogskompleks en mere konsekvent brug, og han anfører de danske og latinske verber i infinitiv.

Det samme gør von Aphelen i sine dansk-franske og dansk-tyske ordbøger (1759 og 1764), mens Baden i sin latinordbog (1788) anfører de danske verbalopslagsord i præsens. I Ambergs tysk-danske ordbog (1810), der har en fortale af Baden, anføres verberne imidlertid i infinitiv. Det er oplagt heri at se et ønske om kongruens med målsproget, men det er bemærkelsesværdigt at latintraditionen nogle steder har vejet tungere end dette ønske, også selvom målsproget er et moderne fremmedsprog. I Reislers dansk-tyske ordbog (1797) findes ganske vist et opslagsord *Bage*, men det er placeret mellem *Bagen* og *Bager*, og må – især i betragtning af at de øvrige verballemmer er i præsens – være en fejl. Allerede i Wolffs fortale (1779) behandles spørgsmålet om verbernes normalform; afsnittet citeres her in extenso.

¹⁰ I Cingularius' ordbog anføres verber både med og uden infinitivpartikel, og Smiths konsekvente medtagelse af den kan nok ses som et forsøg på at skabe en norm.

Adskillige har andseet det, som en betydelig fejl, at alle *verba* ere andsatte udi *presenti indicativi modo* og dog forklares i det Engelske udi *infinitivi*, saasom *Tænker, to think*; i stæden for, *I think*. Men da alle *infinitiva* have en endelse der ligne andre *personer* og *nomina* har ieg først brugt denne maade for dessnarere at skille ordene for dem, der ikke forstaar *grammatica*, og dernest holdt ieg det ligesaa ret, som at sette dem udi *infinitivo* uden at tilføye dem *infinitivi* mærke tegn: at, saasom: *at tænke, to think*, hvilket kunde blevet mig ligesaa let, naar ieg fra begyndelsen havde iagttaget det, der siden ved forandring ville forrykket min alphabethiske orden. De som forstaer *grammatica* vil let finde sig her udi og de der maa lære den, vil ingen vanskelighed finde derudi.

Wolffs overvejelser viser først at der endnu i 1779 ikke er etableret en grundform for verberne – selvom problemet øjensynligt er blevet diskuteret. Stedet viser desuden at formen med infinitivmærke har eksisteret også på dette sene tidspunkt – og at Wolff har foretrukket dette alternativ frem for den nøgne infinitivform, svarende til hans engelske grundformer med *To*. Men hans hensyntagen til den ikke grammatisk trænede bruger tager ikke højde for de forvekslingsmuligheder med *nomina agentis* som præsensformerne resulterer i: *ELSKER, V.* og *ELSKER, Sub.* (alle opslagsord anføres i versaler). Wolffs argument behøver måske en kommentar: Hans udsagn ”alle *infinitiva* have en endelse” illustrerer at verberne på dette tidspunkt er personbøjede, og det er altså for at undgå sammenblanding af infinitiv, præsens pluralis og substantiver at han foretrækker *HAVER* som verbalform.

Da Amberg i 1810 valgte infinitiven som grundform, var den altså endnu ikke fastslået som enerådende normalform, og især er det påfaldende at danske modersmålsordbøger som Badens ortografiske (1799) og Molbechs håndordbog (1813) har præsens. Denne form er også fastlagt som grundform i VSO og anvendes ufortrødent i alle bindene.

Også på dette punkt viser Leths infinitiver at hans *Glossarium* er en mere moderne ordbog end VSO. Og med Molbechs store ordbog (1833) synes infinitiven at være slået fast i modersmålsleksikografien.

Konklusion

Der har været en leksikografisk tradition for at opfatte de særlige nordiske bogstaver som grafiske ligaturer: a+a, a+e og o+e uden hensyn til lydverdien. Bogstavernes fravær i prestigesproget latin har nok været medbestemmende for den underordnede placering de på denne måde har fået. Tidligt kan denne opfattelse desuden have været understøttet af

trykkeriernes typemangel, og det er i denne sammenhæng værd at bemærke at Jacob Baden til sin grammatik (1785) lod skære en særlig a+a-ligatur der siden en overgang blev anvendt af bl.a. Rasmus Rask, jf. Skautrup (1976:153f.). Af de tre bogstavkombinationer og den deraf følgende alfabetisering var det som bekendt a+a der holdt sig længst i dansk, mens den normale opfattelse af æ og ø som selvstændige bogstaver sidst i alfabetet er etableret fra begyndelsen af 1800-tallet.

Det er naturligvis særligt inden for den dansk-latinske leksikografi spørgsmålet om verbalartiklernes grundform er påtrængende, således også i moderne tid. Men det er interessant at latintraditionen er så stærk at den påvirker ikke blot andre tosprogsordbøger, men også de danske modersmålsordbøger.

Redegørelsen må også lede til den konklusion at VSO allerede da første bind udkom i 1793 i ordbogsteknisk forstand var umoderne, jf. Lindegård Hjorth (1983:28). Den mere positive bedømmelse af ordbogen hos Bergenholtz og Pálfi (2008) kan vi altså ikke ubetinget tilslutte os.

Litteratur

De benyttede danske ordbøger optræder i listen ovenfor. Christiern Pedersens, Henrik Smiths og Jon Tursens er benyttet i Universitets-Jubilæets danske Samfunds faksimileserie, *Det 16. århundredes danske vokabularier* (Kbh. 1973–1995). Coldings to ordbøger ligger (ligesom ordbøgerne i denne serie) på sitet renaessancesprog.dk. Bollings ordbog er udgivet af Kabell og Lauridsen (1989; jf. ndf.). Endelig er Moths ordbog citeret efter en moderne afskrift beroende hos Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. De øvrige ordbøger citeres efter førsteudgaverne.

Bergenholtz, Henning og Loránd-Levente Pálfi 2008: Danmarks første nationalordbog. Om *Videnskabernes Selskabs Ordbog I–VIII* (1793–1905). I: *Fund og Forskning*, 47. København, 181–222.

Bjerrum, Marie 1958: Peder Syvs danske ordbog. I: *Sprog og Kultur* 20, 53–69.

Brøndum-Nielsen, Johs. 1951: Høysgaards Udtalebetegnelse. I: *Studier og Tydninger*. København, 46–55.

Cingularius, Hieronymus 1518: *Tersissima latini eloquii synonymorum collectanea*. Leipzig.

- Claes, Franz 1977: *Bibliographisches Verzeichnis der deutschen Vokabulare und Wörterbücher, gedruckt bis 1600*. Hildesheim: Georg Olms.
- Daly, Lloyd W. 1967: *Contributions to a History of Alphabetization in Antiquity and the Middle Ages*. Bruxelles: Latomus.
- Danske Grammatikere fra Midten af det syttende til Midten af det attende Aarhundrede*, udg. af Henrik Bertelsen. 2. udg. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 1979.
- Eegholm-Pedersen, Svend 1997: Fra Moths værksted. Lidt om den første store danske ordbog. I: Fl. Lundgreen-Nielsen, Marita Akhøj Nielsen og John Kousgård Sørensen (red.): *Ord, Sprog oc artige Dict. Et overblik og 28 indblik 1500–1700. Festskrift til Poul Lindegård Hjorth*. København: Universitets-Jubilæets danske Samfund, 485–505.
- Hannedóttir, Anna Helga 1998: *Lexikografihistorisk spegel. Den enspråkiga svenska lexikografins utveckling ur den tvåspråkiga*. Göteborg.
- Hansen, Aage 1971: *Den lydlige udvikling i dansk. Fra ca. 1300 til nutiden. II. Konsonantismen*. København: G.E.C Gads Forlag.
- Holtmark, Anne 1960: Grammatisk litteratur om modersmålet, i: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*. København, 414–419.
- Kabell, Inge og Hanne Lauridsen 1989: *Frideric Bolling's Engelske Dictionarium (1678). A facsimile with comments and notes*. København.
- Kalkar, Otto 1881–1918: *Ordbog til det ældre danske Sprog I–V*. København: Universitets-Jubilæets danske Samfund. Fotografisk optryk med tillæg og rettelser, København 1976.
- Lindegård Hjorth, Poul 1983: *Danske ordbøgers historie*. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.
- Miethaner-Vent, Karin 1986: Das Alphabet in der mittelalterlichen Lexicographie. Verwendungsweise, Formen und Entwicklung des alphabetischen Anordnungsprinzips. I: C. Buridant (red.): *La lexicographie au Moyen Age [=Lexique 4]*, Lille, 83–112.
- Müller, Peter O. 2001: *Deutsche Lexicographie des 16. Jahrhunderts. Konzeptionen und Funktionen frühneuzeitlicher Wörterbücher*. Tübingen: Niemeyer.
- Peder Låles Ordsprog*, udg. af Iver Kjær og Erik Petersen. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 1979 [= *Danmarks gamle Ordsprog I*].
- Rogström, Lena 1998: *Jacob Serenius lexikografiska insats*. Göteborg.

Skautrup, Peter 1976: Å-ets historie, i: *Dansk sprog og kultur. Udvalgte afhandlinger og artikler 1921–1971*. København, 141–162.

Sørensen, Niels Grotum 2008: cui bono? – en ny dansk-latin ordbog. I: *LexicoNordica* 15, 335–341.

Simon Skovgaard Boeck
mag.art.
videnskabelig assistent
Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab
Københavns Universitet
ss@dsl.dk